

गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजाचे सामाजिक परिवर्तन : समाजशास्त्रीय अध्ययन

¹नरेंद्र जगनिक, ²डॉ. अजयकुमार मोहबंसी

¹सहाय्यक प्राध्यापक स्व. एन. पी. डब्ल्यू. महाविद्यालय, चोपा/मोहाडी ता. गोरेगाव, जि. गोंदिया – ४४१८०७, महाराष्ट्र

²प्राचार्य कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पेट्रोल पंप, जवाहरनगर जि. भंडारा, महाराष्ट्र

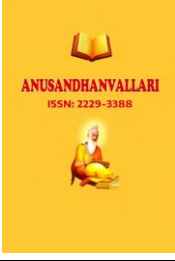
सारांश: प्रस्तुत संशोधनलेखात गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजामध्ये घडत असलेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे दुय्यम तथ्यसामग्रीच्या आधारे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. चर्मकार समाजाचा परंपरागत चर्मोद्योग, जातिव्यवस्थेतील स्थान, शैक्षणिक प्रगती, व्यवसायातील बदल, आर्थिक नियोजन, राहणीमान, स्त्रियांची स्थिती, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या प्रमुख आयामांचा अभ्यास करण्यात आला. यासाठी भारताची जनगणना २०११, गोंदिया जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२५, महाराष्ट्र शासनाच्या समाजकल्याण विभागाची सांख्यिकी, जिल्हानिहाय अनुसूचित जातींची माहिती आणि गोंदिया जिल्ह्यातील ४०० चर्मकार उत्तरदात्यांच्या पूर्वी संकलित सर्वेक्षणाचे पुनर्विश्लेषण करण्यात आले. गोंदिया जिल्ह्याची लोकसंख्या १३,२२,५०७ असून त्यापैकी १,७५,९६१ व्यक्ती अनुसूचित जातीतील आहेत. जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीचे प्रमाण १३.३ टक्के आणि त्यांचा साक्षरता दर ८७.२ टक्के आहे. पूर्वीच्या चर्मकार-केंद्रित सर्वेक्षणानुसार ८५ टक्के उत्तरदाते भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करतात, ९० टक्के उत्तरदात्यांना आधुनिक स्वरूपाचे विक्रीकेंद्र सुरू करण्याची इच्छा आहे, तर ९७.५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ग्रामीण भागातील पारंपरिक चर्मव्यवसाय लोप पावत आहे. मतदानातील सहभाग लक्षणीय असला, तरी राजकीय पक्षांवरील अविश्वास, अपुरी प्रतिनिधित्वक्षमता, जातीय अवमान आणि व्यवसायातील असुरक्षितता कायम असल्याचे दिसून आले. अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की शिक्षण, आरक्षण, नागरीकरण, तंत्रज्ञान आणि व्यवसायवैविध्यामुळे चर्मकार समाजाच्या भौतिक जीवनात बदल झाला आहे; मात्र सामाजिक पूर्वग्रह, जातीय दर्जा आणि प्रतिष्ठाविषयक अभौतिक परिवर्तन तुलनेने मंद आहे. त्यामुळे चर्मकार समाजातील परिवर्तन हे व्यापक असले तरी ते असमान, अपूर्ण आणि सांस्कृतिक विलंबाने प्रभावित झालेले आहे.

मुख्य शब्द : चर्मकार समाज, सामाजिक परिवर्तन, जातिव्यवस्था, सामाजिक गतिशीलता, चर्मव्यवसाय, गोंदिया जिल्हा, सांस्कृतिक विलंब, सामाजिक न्याय.

१. प्रस्तावना

भारतीय समाजरचनेत जात ही केवळ व्यक्तीची सामाजिक ओळख नसून तिचा परंपरागत व्यवसाय, प्रतिष्ठा, सामाजिक संबंध, आर्थिक संधी आणि सांस्कृतिक जीवन यांवर प्रभाव टाकणारी संस्था राहिली आहे. चर्मकार समाजाचा परंपरागत संबंध मृत जनावरांचे कातडे काढणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, पादत्राणे तयार करणे आणि चामड्याच्या वस्तूंची दुरुस्ती करणे या व्यवसायांशी जोडला गेला. समाजासाठी अत्यावश्यक सेवा पुरवूनही जातीय शुद्धता-अशुद्धतेच्या धारणांमुळे या समाजाला सामाजिक बहिष्कार, अस्पृश्यता आणि अवमानकारक वागणूक सहन करावी लागली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात संविधानाने समानता, अस्पृश्यता-निर्मूलन, शैक्षणिक संधी, आरक्षण आणि सामाजिक न्यायाची हमी दिली. शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, शासकीय रोजगार, सामाजिक चळवळी आणि संपर्कमाध्यमे यांमुळे चर्मकार समाजाच्या आकांक्षा व जीवनपद्धतीत बदल झाला. तथापि, आधुनिक परिवर्तनाचा समाजातील स्त्रिया, युवक, ग्रामीण कुटुंबे आणि पारंपरिक व्यावसायिक यांच्यावर झालेला परिणाम समान स्वरूपाचा नाही. चर्मकार समाजावरील स्वतंत्र जिल्हानिहाय समाजशास्त्रीय संशोधन मर्यादित असून ग्रामीण-शहरी भिन्नता, महिलांचे सक्षमीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा परिणाम यांचा पुरेसा अभ्यास झालेला नाही.

गोंदिया हा प्रामुख्याने ग्रामीण जिल्हा आहे. त्याची लोकसंख्या १३,२२,५०७ असून सुमारे ८३ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. जिल्ह्यात आठ तालुके आहेत आणि कृषी व कृषिमजुरीचे स्थान अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे आहे. अशा परिस्थितीत परंपरागत चर्मव्यवसाय सोडून शिक्षण, नोकरी, सेवा, व्यापार अथवा आधुनिक पादत्राण-विक्रीकडे जाण्याची प्रक्रिया समाजातील संरचनात्मक बदलाचे महत्त्वपूर्ण निदर्शक ठरते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत अध्ययनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

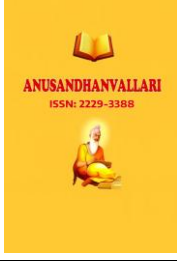
- १) गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजाच्या सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप समजून घेणे.
- २) समाजाच्या शैक्षणिक, आर्थिक, व्यावसायिक आणि राजकीय स्थितीचे विश्लेषण करणे.
- ३) पारंपरिक चर्मव्यवसायातील बदल आणि आधुनिक व्यवसायांविषयीची अभिवृत्ती अभ्यासणे.
- ४) राहणीमान, बचत, कौटुंबिक नियोजन आणि स्त्रियांच्या स्थितीतील बदलांचे परीक्षण करणे.
- ५) आरक्षण, शासकीय योजना आणि सामाजिक न्यायविषयक अपेक्षांचे आकलन करणे.
- ६) भौतिक प्रगती आणि जातीय मानसिकतेतील परिवर्तन यांच्यातील अंतर तपासणे.

३. संशोधनाची गृहीतके

- **गृहीतक १ :** शिक्षणाच्या प्रसारामुळे चर्मकार समाजामध्ये सामाजिक गतिशीलता व व्यवसायवैविध्य वाढले आहे.
- **गृहीतक २ :** चर्मकार समाजाच्या आर्थिक नियोजनात आणि राहणीमानात सुधारणा झाली आहे; परंतु ही सुधारणा सर्व स्तरांमध्ये समान नाही.
- **गृहीतक ३ :** राजकीय जागरूकता आणि लोकशाही सहभाग वाढला असला, तरी प्रभावी राजकीय प्रतिनिधित्व व संस्थांवरील विश्वास मर्यादित आहे.
- **गृहीतक ४ :** शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यवसाय यांसारख्या भौतिक क्षेत्रांतील परिवर्तनाच्या तुलनेत जातीय पूर्वग्रह व सामाजिक प्रतिष्ठेतील परिवर्तन मंद आहे.

४. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन हे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे दुय्यम तथ्याधारित संशोधन असून संशोधकाने स्वतंत्र क्षेत्रीय सर्वेक्षण न करता विविध विश्वसनीय दुय्यम तथ्यस्रोतांचा उपयोग केला आहे. या अध्ययनासाठी भारताची जनगणना २०११ व अनुसूचित जातींच्या जिल्हानिहाय सारण्या, गोंदिया जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२५, महाराष्ट्र शासनाच्या समाजकल्याण विभागाची अनुसूचित जातीसंबंधी सांख्यिकी, गोंदिया जिल्ह्यातील ४०० चर्मकार उत्तरदात्यांच्या पूर्वीच्या सर्वेक्षणाचे उपलब्ध सादरीकरण तसेच जातिव्यवस्था, दलित परिवर्तन, सामाजिक गतिशीलता आणि चर्मकार समाजावरील प्रकाशित ग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित तथ्यांचे वर्गीकरण करून त्यांचे वारंवारता, टक्केवारी, गुणोत्तर, तुलनात्मक विश्लेषण आणि सैद्धांतिक अर्थनिर्णय करण्यात आले आहे. जिल्हास्तरीय शासकीय आकडेवारीमध्ये सर्व अनुसूचित जातींची एकत्रित माहिती उपलब्ध असल्यामुळे ती चर्मकार समाजाच्या जिल्हास्तरीय सामाजिक पर्यावरणाचे निदर्शक म्हणून वापरण्यात आली असून, चर्मकार समाजाशी प्रत्यक्ष संबंधित निष्कर्ष मांडण्यासाठी पूर्वीच्या ४०० उत्तरदात्यांच्या तथ्यसंचाचा उपयोग करण्यात आला आहे. तथापि, मूळ सर्वेक्षणाचा अचूक कालावधी आणि प्रत्येक सारणीतील व्यक्तिनिहाय कच्ची तथ्ये उपलब्ध नसल्यामुळे कारण-परिणाम संबंध अथवा सांख्यिकीय महत्त्व निश्चित करणे शक्य नाही; त्यामुळे या संशोधनातील गृहीतकांची पडताळणी वर्णनात्मक पुराव्यांच्या एकत्रित सुसंगतीच्या आधारे करण्यात आली आहे.

गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजाचे सामाजिक परिवर्तन :

५. सैद्धांतिक चौकट

५.१ ओगबर्नचा सांस्कृतिक विलंब सिद्धान्त

ओगबर्न यांच्या मते तंत्रज्ञान, उत्पादनपद्धती आणि भौतिक साधनांमध्ये होणारा बदल वेगवान असतो; परंतु मूल्ये, रूढी, श्रद्धा आणि सामाजिक संस्था त्यानुसार तात्काळ बदलत नाहीत. परिणामी भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीमध्ये कालांतर निर्माण होते (ओगबर्न, १९२२).

चर्मकार समाजात यांत्रिक पादत्राणनिर्मिती, तयार मालाची विक्री, भ्रमणध्वनी, आंतरजालीय व्यापार, आधुनिक शिक्षण आणि शासकीय नोकरी यांचा स्वीकार होत आहे. परंतु चर्मकार व्यवसायाविषयीची हीन भावना, जातीय अंतर आणि विवाहसंबंधातील बंदिस्तपणा काही प्रमाणात कायम आहे. त्यामुळे या समाजाचे परिवर्तन सांस्कृतिक विलंबाचे स्पष्ट उदाहरण ठरते.

५.२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक न्यायविचार

आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेला श्रेणीबद्ध विषमतेची व्यवस्था मानले. शिक्षण, संघटन, संवैधानिक अधिकार आणि सामाजिक संघर्ष यांच्या साहाय्यानेच वंचित समाजाला समान प्रतिष्ठा प्राप्त होऊ शकते, असे त्यांचे प्रतिपादन होते (आंबेडकर, २०१४). चर्मकार समाजातील शिक्षणाची वाढ, आरक्षणाविषयीची जाणीव, राजकीय सहभाग आणि मानवी प्रतिष्ठेची मागणी या प्रक्रियांचे आकलन आंबेडकरी सामाजिक न्यायाच्या चौकटीत करता येते.

५.३ एम. एन. श्रीनिवास यांचा पाश्चात्त्यीकरणाचा सिद्धान्त

आधुनिक शिक्षण, कायदा, लोकशाही, विज्ञान, वाहतूक आणि नागरी जीवनाच्या प्रसारातून भारतीय समाजात परिवर्तन होत असल्याचे श्रीनिवास यांनी स्पष्ट केले (श्रीनिवास, १९६६). चर्मकार समाजाने आधुनिक पोशाख, शिक्षण, वेतनाधारित रोजगार, लहान उद्योग आणि नागरी उपभोगपद्धती स्वीकारणे ही पाश्चात्त्यीकरण व आधुनिकीकरणाशी संबंधित प्रक्रिया आहे. मात्र प्रस्तुत समाजाच्या संदर्भात उच्च जातीच्या कर्मकांडांचे अनुकरण करण्यापेक्षा शिक्षण आणि संवैधानिक अधिकारांद्वारे स्थान उंचावण्याची प्रक्रिया अधिक महत्त्वाची आहे.

५.४ संघर्षवादी दृष्टिकोन

मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून उत्पादनसाधने, बाजारपेठ, भांडवल आणि श्रम यांवरील असमान नियंत्रण सामाजिक विषमता निर्माण करते. मोठ्या पादत्राण कंपन्या, यांत्रिक उत्पादन आणि संघटित विक्रीव्यवस्था यांच्या स्पर्धेत अल्पभांडवली पारंपरिक कारागीर मागे पडतात. शिक्षण, कर्ज, बाजारपेठ आणि राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी चर्मकार समाजाला करावा लागणारा संघर्ष सामाजिक परिवर्तनाचा प्रेरक घटक ठरतो. अपलोड केलेल्या संशोधन आराखड्यातही आर्थिक संसाधनांची विषमता आणि समान संधीसाठीचा संघर्ष ही परिवर्तनाची प्रमुख कारणे मानली आहेत.

६. तथ्यांचे विश्लेषण व अर्थनिर्णयन

तक्ता १ : गोंदिया जिल्ह्यातील तालुकानिहाय अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

तालुका	अनुसूचित जातींची लोकसंख्या	तालुक्याच्या लोकसंख्येतील प्रमाण
तिरोडा	२२,२५४	१२.६%

गोंदिया	१५,१३९	१२.१%
गोंदिया	६१,५६२	१४.६%
आमगाव	१२,७०३	९.७%
सालेकसा	६,७४७	७.४%
सडक-अर्जुनी	१६,७००	१४.५%
अर्जुनी-मोर्गाव	२७,२७४	१८.४%
देवरी	१३,५८२	११.९%
एकूण	१,७५,९६१	१३.३%

स्रोत : गोंदिया जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०२५.

गोंदिया तालुक्यात अनुसूचित जातींची निरपेक्ष लोकसंख्या सर्वाधिक ६१,५६२ आहे, तर अर्जुनी-मोर्गावमध्ये त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक १८.४ टक्के आहे. सालेकसा तालुक्यात हे प्रमाण केवळ ७.४ टक्के आहे. या वितरणावरून शिक्षण, रोजगार, संघटन आणि शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी एकसारखी जिल्हास्तरीय पद्धत पुरेशी ठरणार नाही. लोकसंख्या विखुरलेली असलेल्या भागात सेवा पोहोचविण्यासाठी तालुकानिहाय नियोजन आवश्यक आहे.

तक्ता २ : सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित निवडक लोकसंख्यात्मक निर्देशक

निर्देशक	संख्या अथवा प्रमाण
गोंदिया जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या	१३,२२,५०७
ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण	८२.९%
अनुसूचित जातींची लोकसंख्या	१,७५,९६१
जिल्ह्यातील अनुसूचित जातींचे प्रमाण	१३.३%
जिल्ह्याचा एकूण साक्षरता दर	८५.०%
पुरुष साक्षरता	९२.०%
स्त्री साक्षरता	७७.९%
अनुसूचित जातींचा साक्षरता दर	८७.२%
महाराष्ट्रातील चर्मकार लोकसंख्या	१४,११,०७२
राज्यातील अनुसूचित जातींमधील चर्मकारांचे प्रमाण	१०.६%

स्रोत : जनगणना २०११; महाराष्ट्र शासन, समाजकल्याण आयुक्तालय; जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२५.

जिल्ह्यातील अनुसूचित जातींचा ८७.२ टक्के साक्षरता दर हा जिल्ह्याच्या एकूण साक्षरतेपेक्षा किंचित अधिक आहे. हा निर्देशक शैक्षणिक प्रवेशातील सकारात्मक परिवर्तन दर्शवतो. तथापि, जिल्ह्यात पुरुष आणि स्त्री साक्षरतेमध्ये सुमारे १४.१ टक्केबिंदूची तफावत आहे. त्यामुळे शिक्षणाची संख्यात्मक वाढ झाली असली, तरी स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणातील सातत्य, सुरक्षित वाहतूक, वसतिगृह आणि आर्थिक साहाय्य ही आव्हाने कायम आहेत.

तक्ता ३ : गोंदिया जिल्ह्यातील अनुसूचित जातींचे विद्यार्थी, २०२४-२५

शैक्षणिक स्तर	एकूण विद्यार्थी	विद्यार्थिनी	विद्यार्थिनींचे प्रमाण
प्राथमिक	१७,५६०	८,५३८	४८.६%
माध्यमिक	४,८७८	२,३६२	४८.४%
उच्च माध्यमिक	४,५८४	२,२१२	४८.३%
महाविद्यालयीन	२,९८९	५३७	१८.०%
एकूण	३०,००३	१३,६४९	४५.५%

स्रोत : गोंदिया जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०२५.

प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत विद्यार्थिनींचे प्रमाण सुमारे ४८ टक्के आहे. परंतु प्रशासकीय नोंदीनुसार महाविद्यालयीन स्तरावर ते १८ टक्क्यांपर्यंत कमी होते. अहवालातील नोंदणी व वर्गीकरणाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन या आकड्याचा सावधपणे अर्थ लावणे आवश्यक आहे; तरी उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर विद्यार्थिनींची गळती किंवा अपुरी नोंदणी ही गंभीर बाब आहे. शिक्षणवाढीचे गृहीतक व्यापक अर्थाने मान्य होत असले, तरी उच्च शिक्षणातील लैंगिक समता अद्याप साध्य झालेली नाही.

तक्ता ४ : ४०० चर्मकार उत्तरदात्यांचा दरमहा आवश्यक खर्च

खर्चाची श्रेणी	उत्तरदाते	प्रमाण
₹१,००० ते ₹४,०००	४०	१०.०%
₹४,००० ते ₹६,०००	१०६	२६.५%
₹६,००० ते ₹८,०००	२००	५०.०%
₹८,००० पेक्षा अधिक	५४	१३.५%
एकूण	४००	१००%

मूळ वर्गीकृत तथ्यांनुसार सरासरी मासिक आवश्यक खर्च ₹६,२१५, म्हणजे वार्षिक सुमारे ₹७५,५४० होता. एकूण ५० टक्के उत्तरदात्यांचा आवश्यक खर्च ₹६,००० ते ₹८,००० या श्रेणीत होता. उपभोगक्षमता, निवास, शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्चात वाढ होणे हे राहणीमानातील बदलाचे निदर्शक असले, तरी मूळ सर्वेक्षणाचा कालावधी स्पष्ट नसल्यामुळे या रकमांची सध्याच्या किंमतपातळीशी थेट तुलना करता येत नाही.

तक्ता ५ : चर्मकार समाजातील आर्थिक, व्यावसायिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे निवडक निर्देशक

निर्देशक	प्रमाण
भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करणारे	८५.०%
भविष्यासाठी तरतूद न करणारे	१५.०%
आधुनिक विक्रीकेंद्र सुरू करण्याची इच्छा	९०.०%
ग्रामीण पारंपरिक व्यवसाय लोप पावत असल्याचे मत	९७.५%
राजकीय पक्षाचे सदस्य	२३.७५%
मतदान करणारे	८१.५%
राजकीय पक्षांवर विश्वास नसलेले	८२.५%
समाज राजकीयदृष्ट्या मागे असल्याचे मानणारे	५१.२५%
राजकीय सहभाग आवश्यक असल्याचे मानणारे	६५.०%
उपलब्ध आरक्षण अपुरे असल्याचे मानणारे	७५.०%

आर्थिक तरतूद करणाऱ्या ८५ टक्के उत्तरदात्यांमुळे भविष्यनियोजन आणि आर्थिक विवेक वाढल्याचे दिसते. औषधोपचार, विवाह, शिक्षण, घरदुरुस्ती आणि आपत्कालीन प्रसंगांसाठी रक्कम राखून ठेवली जाते. यावरून तात्कालिक उदरनिर्वाहाच्या पलीकडे दीर्घकालीन नियोजनाची प्रवृत्ती विकसित होत असल्याचे दिसते.

दुसरीकडे, ९७.५ टक्के उत्तरदात्यांनी पारंपरिक व्यवसाय ग्रामीण भागातून नष्ट होत असल्याचे नमूद केले. ९० टक्के उत्तरदात्यांची आधुनिक विक्रीकेंद्र सुरू करण्याची इच्छा ही व्यवसायत्यागाची नव्हे, तर व्यवसायाच्या नवसंरचनेची आकांक्षा दर्शवते. कारागिरी, तयार पादत्राणांची विक्री, दुरुस्ती, संगणकीय हिशेब, आंतरजालीय जाहिरात आणि संस्थात्मक कर्ज यांची सांगड घातल्यास पारंपरिक कौशल्याचे आधुनिक उद्यमात रूपांतर होऊ शकते.

मतदानाचे प्रमाण ८१.५ टक्के असले, तरी राजकीय पक्षसदस्यत्व २३.७५ टक्के आहे आणि ८२.५ टक्के उत्तरदात्यांचा राजकीय पक्षांवर विश्वास नाही. यातून निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग असूनही निर्णयप्रक्रिया, नेतृत्व आणि प्रतिनिधित्वातील सहभाग मर्यादित असल्याचे स्पष्ट होते.

७. अध्ययनाची प्रमुख निष्पत्ती

प्रस्तुत अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजामध्ये शैक्षणिक, आर्थिक आणि व्यावसायिक स्तरावर लक्षणीय परिवर्तन घडत आहे. अनुसूचित जातींचा जिल्हास्तरीय साक्षरता दर ८७.२ टक्के असून प्राथमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये मुलींचा सहभाग जवळपास समतोल आहे, मात्र महाविद्यालयीन स्तरावर त्यांची उपस्थिती तुलनेने कमी आढळते. व्यवसायाच्या दृष्टीने नव्या पिढीचा कल पारंपरिक चामड्याच्या व्यवसायापेक्षा आधुनिक विक्रीकेंद्रे, तयार मालाची विक्री, नोकरी आणि इतर पर्यायी व्यवसायांकडे वाढत असल्याचे दिसून येते. तसेच आर्थिक नियोजनाची जाणीवही अधिक दृढ झाली असून ८५ टक्के उत्तरदाते भविष्यातील गरजांसाठी नियमित आर्थिक तरतूद करतात. यावरून असंघटित

आणि दैनंदिन उदरनिर्वाहावर आधारित अर्थव्यवस्थेतून नियोजनाधारित कौटुंबिक आर्थिक व्यवस्थेकडे संक्रमण होत असल्याचे स्पष्ट होते. तथापि, राहणीमानाच्या बाबतीत सुधारणा असमान स्वरूपाची आहे. पूर्वीच्या सर्वेक्षणानुसार ४५ टक्के उत्तरदात्यांची घरे सिमेंटची तर ५५ टक्के घरे मातीची असल्याने आधुनिक उपभोगसाधनांचा वापर वाढूनही निवासाच्या गुणवत्तेत सर्वसमावेशक बदल झालेला नाही.

राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील परिवर्तन मात्र तुलनेने मर्यादित असल्याचे अध्ययनातून निदर्शनास आले आहे. मतदानातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात असला तरी पक्षसदस्यत्व, नेतृत्व, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि विविध संस्थांवरील विश्वास यांचे प्रमाण कमी असल्यामुळे राजकीय नागरिकत्व आणि प्रत्यक्ष राजकीय सत्तेमध्ये अद्यापही लक्षणीय अंतर कायम आहे. सामाजिक प्रतिष्ठेच्या संदर्भातही आव्हाने पूर्णतः दूर झालेली नाहीत. पूर्वीच्या सर्वेक्षणातील ३१.२५ टक्के उत्तरदात्यांनी समाजाकडून मिळणारी वागणूक अपमानकारक असल्याचे नमूद केले असून, आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगती झाल्यानंतरही जातीय भेदभाव व सामाजिक अवमानाचे स्वरूप पूर्णपणे नष्ट झालेले नाही. स्त्रीविषयक परिवर्तनाच्या बाबतीतही शिक्षण, समान हक्क आणि स्त्रीसक्षमीकरणाविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित होत असला, तरी काही कुटुंबांमधील हिंसा, उच्च शिक्षणातील महिलांची कमी उपस्थिती आणि कौटुंबिक तसेच सामाजिक निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा मर्यादित सहभाग या समस्या अद्याप कायम असल्यामुळे परिवर्तनाची प्रक्रिया अपूर्ण असल्याचे या अध्ययनातून स्पष्ट होते.

८. चर्चा

गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाजाचे परिवर्तन सरळरेषीय किंवा सर्वसमावेशक नाही. शिक्षण आणि शासकीय संधींमुळे काही व्यक्तींना शासकीय सेवा, अध्यापन, व्यापार, तांत्रिक व्यवसाय आणि उद्योजकतेत प्रवेश मिळाला. यामुळे उत्पन्न, घर, पोशाख, उपभोग आणि सामाजिक आत्मविश्वास वाढला. आधुनिक कायदे व शिक्षणामुळे शेजारसंबंध आणि सार्वजनिक व्यवहारातील उघड अस्पृश्यता कमी झाल्याचे पूर्वीच्या अध्ययनात नमूद केले आहे.

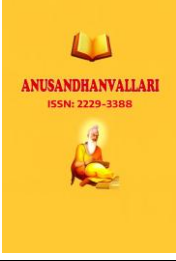
मात्र बाजारव्यवस्थेतील बदलांनी पारंपरिक कारागिरांसमोर नवे संकट निर्माण केले. कारखान्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर तयार होणाऱ्या पादत्राणांशी किंमत, रचना आणि विक्रीव्यवस्थेत स्पर्धा करणे छोट्या व्यावसायिकांना कठीण जाते. पारंपरिक ज्ञानाला तंत्रज्ञान, रचनाकौशल्य, दर्जा नियंत्रण, कर्ज आणि बाजारपेठेची जोड न मिळाल्यास व्यवसाय लोप पावण्याची शक्यता वाढते. म्हणून परिवर्तनाचा अर्थ केवळ पारंपरिक व्यवसाय सोडणे असा नसून त्याचे सन्मानजनक आणि लाभदायक आधुनिकीकरण करणे असला पाहिजे.

राजकीय विश्लेषणातून “सहभाग असून सत्ता नाही” अशी स्थिती दिसते. उत्तरदाते मतदान करतात; परंतु पक्षसंघटना, स्थानिक नेतृत्व आणि धोरणनिर्मितीत त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. आश्वासनपूर्वी न झाल्यामुळे राजकीय पक्षांवरील विश्वास कमी झाला आहे. समाजाच्या विकासासाठी महिला व युवकांचे नेतृत्व, स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सहभाग आणि योजनांवरील सामाजिक परीक्षण आवश्यक आहे.

ओगबर्नच्या सिद्धान्तानुसार चर्मकार समाजात भौतिक परिवर्तन पुढे गेले असले, तरी अभौतिक परिवर्तन मागे आहे. आधुनिक घर, शिक्षण, भ्रमणध्वनी आणि नोकरी यांचा स्वीकार सहज होतो; मात्र अंतर्जातीय विवाह, सामाजिक समता आणि जातीनिरपेक्ष प्रतिष्ठा यांचा स्वीकार मंद आहे. म्हणून केवळ आर्थिक योजना पुरेशा नसून जातिभेदविरोधी शिक्षण, कायदांची अंमलबजावणी आणि सामाजिक संवादही आवश्यक आहेत.

९. गृहीतकांची पडताळणी

प्रस्तुत संशोधनासाठी चार प्रमुख गृहीतके मांडण्यात आली होती. पहिले गृहीतक असे होते की शिक्षणाच्या प्रसारामुळे चर्मकार समाजामध्ये सामाजिक गतिशीलता आणि व्यवसायवैविध्य वाढले आहे. दुसऱ्या गृहीतकानुसार चर्मकार समाजाच्या आर्थिक नियोजनात आणि राहणीमानात सुधारणा झाली असली, तरी ती सर्व सामाजिक व आर्थिक स्तरांमध्ये समान प्रमाणात झालेली नाही. तिसऱ्या गृहीतकात राजकीय जागरूकता आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढला असला, तरी प्रभावी राजकीय प्रतिनिधित्व आणि विविध संस्थांवरील विश्वास अद्याप मर्यादित असल्याचे गृहीत धरले

गेले. चौथ्या गृहीतकानुसार शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यवसाय यांसारख्या भौतिक क्षेत्रांमध्ये परिवर्तन वेगाने घडत असले, तरी जातीय पूर्वग्रह, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सामाजिक स्वीकार यांमध्ये अपेक्षित वेगाने बदल झालेला नाही.

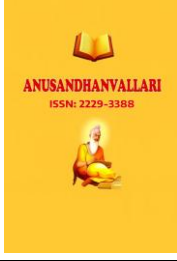
उपलब्ध दुय्यम तथ्यांच्या विश्लेषणावरून या गृहीतकांची पडताळणी करण्यात आली. उच्च साक्षरता, आधुनिक व्यवसाय स्वीकारण्याची वाढती आकांक्षा आणि पारंपरिक व्यवसायातील बदल यांवरून पहिले गृहीतक स्वीकृत ठरले. आर्थिक बाबतीत ८५ टक्के उत्तरदाते भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करीत असले, तरी ५५ टक्के कुटुंबे मातीच्या घरांत राहत असल्याचे आणि उत्पन्नातील असमानता कायम असल्याचे दिसून आल्यामुळे दुसरे गृहीतक अंशतः स्वीकृत करण्यात आले. त्याचप्रमाणे ८१.५ टक्के मतदान सहभाग असूनही केवळ २३.७५ टक्के पक्षसदस्यत्व आणि ८२.५ टक्के उत्तरदात्यांचा संस्थांवरील मर्यादित विश्वास लक्षात घेता तिसरे गृहीतकही अंशतः स्वीकृत ठरले. आधुनिक शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यवसायातील प्रगती असूनही अपमानकारक वागणुकीचे अनुभव आणि सामाजिक अंतर कायम असल्यामुळे चौथे गृहीतक स्वीकृत करण्यात आले. तथापि, ही संपूर्ण पडताळणी वर्णनात्मक स्वरूपाच्या दुय्यम आकडेवारीवर आधारित असून व्यक्तिनिहाय कच्ची तथ्ये उपलब्ध नसल्यामुळे सहसंबंध, काय-वर्ग चाचणी अथवा इतर अनुमानात्मक सांख्यिकीय चाचण्यांचा उपयोग करण्यात आलेला नाही.

१०. निष्कर्ष

गोंदिया जिल्ह्यातील चर्मकार समाज परंपरागत जातीनिश्चित व्यवसाय आणि आधुनिक शिक्षणाधारित जीवनपद्धती यांच्या संक्रमणबिंदूवर उभा आहे. शिक्षणाचा प्रसार, संवैधानिक हक्क, आरक्षण, आधुनिक संपर्कमाध्यमे, नागरी मूल्ये आणि व्यवसायवैविध्यामुळे समाजामध्ये आत्मसन्मान, आर्थिक नियोजन आणि लोकशाही सहभाग वाढला आहे. भविष्यासाठी तरतूद, मुलामुलींच्या शिक्षणातील गुंतवणूक आणि आधुनिक विक्रीकेंद्राविषयीची आकांक्षा ही परिवर्तनाची ठळक लक्षणे आहेत. तथापि, या प्रगतीचा लाभ सर्व कुटुंबांना समान प्रमाणात मिळालेला नाही. उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची कमी उपस्थिती, पारंपरिक कारागिरांची बाजारपेठेय असुरक्षितता, राजकीय प्रतिनिधित्वाची कमतरता, योजनांची अपुरी माहिती आणि जातीय अवमानाचे अनुभव सामाजिक परिवर्तनाला मर्यादा घालतात. परिणामी चर्मकार समाजाचे परिवर्तन “व्यवसायबदल” किंवा “उत्पन्नवाढ” एवढ्यापुरते मर्यादित न ठेवता मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक समता, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, स्त्री-सक्षमीकरण आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग या निकषांवर मोजणे आवश्यक आहे. चर्मकार युवकांसाठी आधुनिक पादत्राणनिर्मिती, रचनाकौशल्य, संगणकीय विपणन आणि उद्योजकता प्रशिक्षण द्यावे. सामूहिक उत्पादन-विक्री केंद्रे, अल्पव्याज कर्ज, कच्चा माल, महाविद्यालयीन वसतिगृहे आणि विद्यार्थिनींसाठी विशेष साहाय्य उपलब्ध करावे. शासकीय योजनांच्या तालुकानिहाय परिणामांचे नियमित परीक्षण करून समाजनिहाय अद्ययावत तथ्यसंच तयार करावा. अशा समन्वित प्रयत्नांमधून परंपरागत कौशल्याचे संरक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि समान सामाजिक प्रतिष्ठा या तिन्ही उद्दिष्टांची सांगड घालता येईल.

संदर्भ:

- १) आंबेडकर, बी. आर. (२०१४). *अनायलेशन ऑफ कास्ट : द अॅनोटेटेड क्रिटिकल एडिशन* (एस. आनंद, संपा.). नवयान.
- २) बेटेई, आंद्रे. (१९६५). *कास्ट, क्लास अँड पॉवर : चेंजिंग पॅटर्न्स ऑफ स्ट्रॅटिफिकेशन इन अ तंजोर व्हिलेज*. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
- ३) ब्रिगज, जी. डब्ल्यू. (१९२०). *द चमार्स*. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- ४) देशपांडे, अश्विनी. (२०११). *द ग्रामर ऑफ कास्ट : इकॉनॉमिक डिस्क्रिमिनेशन इन कंटेम्पररी इंडिया*. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- ५) दुबे, एस. सी. (१९५५). *इंडियन व्हिलेज*. रूटलेज अँड केगन पॉल.
- ६) घुर्गे, जी. एस. (१९६९). *कास्ट अँड रेस इन इंडिया* (५ वी सुधारित आवृत्ती). पॉप्युलर प्रकाशन.
- ७) जोधका, सुरिंदर एस. (२०१२). *कास्ट*. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

- ८) लिंग, ओवेन एम. (१९६९). द पॉलिटिक्स ऑफ अनटचेबिलिटी : सोशल मोबिलिटी अँड सोशल चेंज इन अ सिटी ऑफ इंडिया. कोलंबिया युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- ९) ओगबर्न, विल्यम एफ. (१९२२). सोशल चेंज विथ रिस्पेक्ट टू कल्चर अँड ओरिजिनल नेचर. बी. डब्ल्यू. ह्यूब्स.
- १०) ओम्वेट, गेल. (१९९४). दलित्स अँड द डेमोक्रेटिक रेव्होल्यूशन : डॉ. आंबेडकर अँड द दलित मूव्हमेंट इन कॉलोनीयल इंडिया. सेज प्रकाशन.
- ११) शाह, घनश्याम, मंदर, हर्ष, थोरात, सुखदेव, देशपांडे, सतीश, आणि बाविस्कर, अमिता. (२००६). अनटचेबिलिटी इन रूरल इंडिया. सेज प्रकाशन.
- १२) श्रीनिवास, एम. एन. (१९६६). सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
- १३) थोरात, सुखदेव, आणि न्यूमन, कॅथरीन एस. (संपा.). (२०१०). ब्लॉकड बाय कास्ट : इकॉनॉमिक डिस्क्रिमिनेशन इन मॉडर्न इंडिया. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- १४) झेलियट, एलिनॉर. (१९९२). फ्रॉम अनटचेबल टू दलित : एसेज ऑन द आंबेडकर मूव्हमेंट. मनोहर प्रकाशन.
- १५) भारत सरकार. (१९५०). भारताचे संविधान. विधी आणि न्याय मंत्रालय.
- १६) भारताचे महारजिस्ट्रार व जनगणना आयुक्त कार्यालय. (२०११अ). ए-१० : महाराष्ट्रातील स्वतंत्र अनुसूचित जातींची प्राथमिक जनगणना सारांशिका. भारत सरकार.
- १७) भारताचे महारजिस्ट्रार व जनगणना आयुक्त कार्यालय. (२०११ब). ए-१० परिशिष्ट : महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातींची लोकसंख्या. भारत सरकार.
- १८) भारताचे महारजिस्ट्रार व जनगणना आयुक्त कार्यालय. (२०११क). जिल्हा जनगणना पुस्तिका : गोंदिया, भाग-ब. भारत सरकार.
- १९) महाराष्ट्र शासन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय. (२०२५). जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन : गोंदिया जिल्हा २०२५. नियोजन विभाग.
- २०) महाराष्ट्र शासन, समाजकल्याण आयुक्तालय. (दिनांक उपलब्ध नाही). महाराष्ट्रातील प्रमुख अनुसूचित जाती : जनगणना २०११. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग.